

Opponensi vélemény

Apor Péter MTA doktori értekezésként benyújtott *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945-1946* című könyvéről

Apor Péter MTA doktori értekezésként benyújtott *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945-1946* című, 2021-ben a Jaffa Kiadónál megjelent monográfiájában egy bevezető tanulmányt, „A történész meséjét” követően öt „történelmi mesének” nevezett elemzés követi egymást, és végül a művet egy kelet-európai kitekintést kínáló epilógus zárja. A bevezetésben összegzett, jól körülhatárolt téma a Magyarországon 1945 őszén, majd 1946. február és augusztusa között kirobbant erőszakos tömegmegmozdulások története. 1946. február 23-án Ózd, március 2-án Békéscsaba, március 7-én Szegvár, március 9-én Mindszent és Szeged, május 21-én Kunmadaras, illetve július végén Miskolc volt Magyarországon hasonló történések színtere, csak a legjelentősebb eseményeket említve. Az erőszak elszenvedői molnárok, kereskedők, rendőrök, tanárok és papok, a kunmadarasi és miskolci gyűlöletcselekmények esetében pedig a helyi zsidó közösségek tagjai voltak. Závada Pálnak a szerző által hivatkozott regénye, az *Egy piaci nap* (Budapest, Magvető, 2016) óta vált szélesebb körben is ismertté a kunmadarasi program megtörténte, amely talán a legismertebb epizódja a második világháborút követő erőszakhullámnak. Ezeknek a többé-kevésbé elhallgatott, illetve elfelejtett eseményeknek a levéltári alapú kutatáson nyugvó bemutatása már önmagában is hiánypótló történelmi cselekedet. A kötet végén található közel húsz oldalas levéltári forrás- és könyvtári szakirodalomjegyzék, illetve a végjegyzetek több mint negyven oldalra rúgó sora tanúskodik a kutatás elmélyültségéről.

A kötet kevésbé feszes szerkezetű munka, mint például Apor Péter korábbi munkái közül, a 2014-ben magyarul megjelent *Elképzelt Köztársaság – A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989* című, ugyancsak hiánypótló monográfiája (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont). A másfajta szerkezet ezúttal a témaválasztásból is adódik, azaz a feldolgozott történetek mozaikos jellegéből; továbbá a történész-szerző ezt a művét egy népszerű történelmi sorozat, illetve a szélesebb közvélemény számára ismeretterjesztő céllal is írta, amiből szintén következhet az egyes esetek/mikrotörténetek kapcsán az – olykor inkább az anekdotikus történetmesélés logikájára építő – epizodikus szerkezet. Nemcsak újszerűnek, hanem kifejezetten szerencsésnek is gondolom a „mese”

kifejezés használatát a kötetben és a fejezetcímekben. E történelmi „mesék” nem a történelmi időrendjében követik egymást a könyvben, hanem egyes témakörökhöz kapcsolódóan elemzik a kollektív erőszak korabeli megnyilvánulásait. Az első fejezet a *Mese a molnárról* nagyobb részben a miskolci lincselés és kisebb részben a kunmadarasi progrom, a második fejezet, a *Mese a kövér emberről* elsősorban a szegedi, ózdi, miskolci, szegvári társadalmi törésvonalak, a harmadik fejezet, a *Mese a forradalomról* döntően a szegvári, Mindszenti, Békéscsabai, miskolci, ózdi megmozdulások, a negyedik fejezet, a *Mese a zsidókról* főképp a szegedi, a szegvári, a kunmadarasi és részben a miskolci, az ötödik fejezet, a *Mese a fasisztákról* pedig a kunmadarasi tragédia – ezúttal erősen retrospektív módon, a felelősségrevonás népbírói és más iratai alapján elbeszél – története. Több eseménysorozatot különböző fejezeteken belül is megemlíti, illetve ismertet a szerző, néhol vannak így apróbb átfedések is az elemzéseiben.

Annak oka, hogy a fejezetek nem időrendben követik egymást, s az események időrendje olykor még az egyes fejezeteken belül is felborul, – azon túl, hogy az elemzés egyes kérdés- és témakörökre összpontosít – minden bizonnyal az lehet, hogy Apor nem feltételezi azt, hogy az ország politikatörténetének eseményei közvetlenül meghatározták volna e történelmi eseményeket. A helyi MKP-alkulatok, illetve a szakszervezetek szerepe az egyes eseményekben azonban mintha mégis azt mutatná, hogy a nagypolitika helyi szinten is érzékelhető mozgásai, közvetve legalábbis befolyásolhatták a lokális társadalmak magatartását. Másik narrációs lehetőség az lett volna a szerző számára, ha az egyes helyszínekhez kapcsolódóan meséli el a kollektív erőszak történelmi eseményeit. A kötet azonban többnyire olvasmányos ebben az elbeszélői struktúrában is, és a szerző gondolatmenetei jól követhetők. Az egyes mesék választott sorrendjét és a kötet szerkezetét ettől függetlenül Apor Péter részletesen megindokolhatta volna a kötet bevezetésében. Még egy apró, kritikai megjegyzés idekívánkozik, hogy ti. nem mindenhol rajzolódik ki élesen a csak e kötetből tájékozódó olvasó számára az önmagában is elmesélhető eseménytörténet maga, különösen igaz ez az utolsó fejezetre, ahol a szerző az emlékezet rétegein keresztül közelít tárgyaéhoz. A források alapján elmondható történelmi tényekre törő összegzése a fejezetek elején, esetleg a folyamatos sorszámozással jelölt alfejezetek első bekezdéseiben úgymond megkönnyítette volna az olvasó-befogadó dolgát, és még inkább követhetővé tette volna azt a nem lineáris „történelmesítést”, amely Apor Péter történelmi kérdésekre, problémakörökre fókuszáló elemzéseinek nemcsak e kötetben, hanem általában is a sajátja.

A kívülálló számára a kisebb közösségeken belüli erőszakcselekmények akár teljességgel irracionálisnak és kizárólag indulatvezéreltnek is tűnhetnek. A könyv elemzése azonban megmutatják, hogy ezek mögött felfedhető, és ha nem is érthető, de értelmezhető társadalmi

motivációk munkáltak. Apor Péter a könyv első bekezdésében felidéz egy futballmérkőzést, amelyre Kunmadarason még a program előtt került sor, s ahol a „kövérek” és a „soványak” csaptak össze egymással. A kollektív erőszak egyik áldozata az előbbi, míg az egyik elkövető az utóbbi csapatban lépett pályára. A szerző már itt felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a „társadalmi osztályozás” sokféleképpen történhet a mindennapokban, és akár valakinek a viszonylagos jóléte is elegendő ok, indíték lehetett a kollektív erőszakra. Az erőszak kirobbanásában az esetek többségében fontos szerepet játszott az antiszemitizmus, amit a szerző a bevezetésben egy helyütt a „parasztnak vagy munkások és zsidó szomszédjaik konfliktusának” nevez (10. o.). Ez a jelenség azonban inkább tragikus – és egyoldalú – bűnbakkeresésnek tűnik, mintsem kétoldalú helyi konfliktusnak. Ahogy Apor Péter több helyütt utal rá, ezek a lokális történések erősen hasonlítanak a 19. századi és korábbi zsidó ellenes programokra, sőt még a vérvád is megjelent újból a háború után időszakban (193-197. o.). A könyv megközelítésének újszerűsége az, hogy nem kizárólag az antiszemitizmus fogalomkörén belül, hanem „az 1945 utáni erőszak tágabb történetének” (14. o.) kontextusában vizsgálja meg ezeket a történéseket. Ahogy a szerző utal rá, nemcsak a zsidó túlélők, hanem például a helyi hatóságok, elsősorban a rendőrség elleni erőszakos támadások is jellemzőek voltak erre az időszakra.

A kollektív erőszak megtörténtét a szakirodalom nyomán Apor Péter „rituális cselekvésként” értelmezi, ahol a „kulturális gyakorlatok” vették át a „racionális megfontolások” helyét. (16. o.) A monográfiában széles forrásbázis – periratok, rendőrségi dokumentumok, gyári és települési pártszervezetek, esetenként tanácsok jegyzőkönyvei, az országos és a helyi sajtó híradásai – alapján elemzi azt a jelenséget, hogy a kollektív erőszak miképp tükrözte a társadalomban meglévő megosztottságokat, illetve hogyan hozott létre újabbakat, vagy alakította át azok korábbi jelentéseit. A legteljesebb forrásanyag a kunmadarasi és miskolci program rekonstruálásához állt a szerző rendelkezésére, előbbi esetben periratokat is elemezhetett, ill. utóbbi kapcsán a tervezett pert előkészítő széleskörű irategyüttesben kutathatott, így szükségszerűen ezeknek az eseteknek az elemzése lett a legmélyrehatóbb a kötetben.

A vizsgált kérdéskör egésze, a társadalmi mozgatórugók megértése szempontjából különösen fontosak a szerzőnek az erőszakos cselekményekben résztvevők társadalmi összetételeire vonatkozó elemzései és megjegyzései. Jóllehet a „munkás” és a „paraszt” kategóriák alkalmazása olykor elnagyoltnak tűnik, de Apor Péter az egyes fejezeteken belül lényeges megállapításokat tesz a társadalomföldrajzi meghatározottságok (123-143., 175-177. o.), vagy a nemzedéki kérdés, a fiatalabb korosztályok radikálisabbnak tűnő magatartása kapcsán is (149. o.). Az erőszakos események résztvevői, azaz e kötet főszereplői többnyire olyan fiatal, szegénysorsú ipari és mezőgazdasági munkások voltak, akik Magyarország északkeleti ipari

körzeteiben, illetve délkeleti ipari-mezőgazdasági régióiban éltek. Ugyancsak tanulságosak a *Mese a kövér emberről* című fejezet arra vonatkozó következtetései is, hogy a társadalmi javak igazságos elosztásának létezett egy sajátos képzete a korban, amely szerint „a morális minőség szoros összefüggésben áll a testi tulajdonságokkal” (107. o.), és a valós társadalmi igazságtalanságok ellen lázadó, többnyire szegénysorsú emberek számára az ebbe vetett hit erős öngazolást jelentett vélt ellenfeleikkel szemben. Nemcsak saját testi tulajdonságaikat (pld. a soványság), hanem az övéket is (például a kövérség) társadalmi kategóriákkal azonosították. A kollektív erőszak mögött továbbá olyan elképzeléseket, vágyakat sejt a szerző, amelyek a hétköznapi embereknek a kormányzással, a hatalomgyakorlás módjával szembeni elvárásait ugyancsak tükrözték, sőt azt feltételezi, hogy a kiépülő új hatalom ezek egy részét képes volt dekódolni a saját maga számára, saját érdekei szerint. Azt gondolom, legalábbis kérdéses, hogy ezeknek a helyi erőszakos cselekedeteknek milyen valós hatásuk volt az intézményrendszer formálódására, de az mindenképpen hangsúlyozandó, hogy erős folytonosságot mutatnak a helyi társadalmakat korábbi konfliktusaival, előítéleteivel, hiedelemvilágával.

A „Mese a zsidókról” szóló fejezet többnyire – de nem mindenhol – a „zsidó” megjelölés idézőjelbe tételével jelzi azt, hogy e kategóriával elsősorban nem a konkrét helyi közösségeket, egyéneket, hanem általánosságban egy, a „»magyaroktól« megkülönböztethető” csoportot jelölt a helyi nyilvánosság. (219. o.) Ebből következően is a „zsidókhoz” kapcsolt külső és belső tulajdonságok elsődlegesen a velük szembeni előítéletekre fogékony szegény munkás és paraszti csoportok ellenségképét, társadalomészlelését jellemzik a kötetben. Különösen tragikus epizódja a kutatás során feltárt lokális történeteknek az, hogy helyi szinten nem szolidaritásérzést váltott ki, hanem láthatóan felkorbácsolta az előítéleteken alapuló indulatokat a helyi társadalmak tagjaiban, amikor a gettósítás és az intézményesítetté váló rablás következményeként úgymond „láthatóvá” vált a „zsidó vagyon”, azaz a deportált zsidó állampolgárok korábban elkobzott tulajdonai, vagyontárgyai, értékei.

Apor Péter társadalomtörténészként természetesen nemcsak dokumentál, hanem meg kívánja fejteni e mikrotörténetek lokális, illetve a lokalitások világán túlmutató társadalmi hátterét is: azt a kontextust, amelyben az erőszak kollektív cselekedetként megszülethetett. Műve az események gondos történészi elemzését, történeti antropológiáját kínálja – azt feltételezve, hogy a kollektív erőszak, amely a politikai cselekvés egy formájaként is felfogható, a hétköznapi élet világa, annak szokás- és szabályrendszerei felől fejthető meg. Nem egyszerűen a megvadult csöcselék lincselte a második világháború utáni években, hanem a helyi társadalom tagjai cselekedtek e tragikus napokban vélt érdekek mentén, akiket – ahogy fent említettem – nemcsak indulat vezérelt, hanem saját(os) társadalmi motivációkkal, célokkal is rendelkeztek.

A nemzetközi szakirodalom mély ismeretén alapuló társadalomtörténeti munka számos fogalmat adaptál az elemzés során. Apor Péter könyvében többek között alkalmazza Edward Thompson „morális ökonómia” fogalmát, s ennek révén érzékelteti azt, hogy az erőszak elkövetői a helyi javak általuk igazságosnak vélt újraelosztását akarták elérni. Ebben az értelmezésben a zsidó kereskedők elleni erőszakos cselekmények sem magyarázhatók például kizárólag az antiszemitizmussal – mégha azokban talán nagyobb szerepe lehetett a faji alapú gyűlöletnek, mint ahogy azt a szerző saját elemzése fogalmi kontextusában feltételezi. (Az a tény például, hogy az erőszak elsősorban a zsidó kereskedők és nem valamennyi zsidó ellen irányult, nem feltétlenül azt mutatja, hogy a lincselést elsősorban nem az előítéletek, hanem társadalmilag értelmezhető célok motiválták; inkább e két jelenség összefüggéseire, illetve arra utalhat, hogy ezeknek a hiedelmeknek, kliséknek a helyi közösségen belül ők voltak a megtestesítői a többség szemében, és így az erőszak első számú célpontjai is.)

Apor Péter vizsgálódásai a korábban elsődlegesen az antiszemitizmusok történeti perspektívájából ismertett kunmadarasi és miskolci eseteket a kollektív erőszak tágabb perspektívájába is helyezik. Az alapvetően pozitív tudományos és kritikai visszhangot kiváltó kötetről írt elismerő recenziójában Zombory Máté utalt rá, hogy az utolsó mese, amely a kunmadarasi programról szól, kevésbé fókuszál a mikroviszonyok feltárására, a bőséges forrásbázis ellenére is, mint a korábbiak, illetve, hogy túl általános kezeli a „fasizmus” és „antifaszizmus” kategóriáit, azaz ezúttal nem egy adott, meghatározható kontextusokban elemzi őket (Századok, 157. évf. 2. sz., 2023, 400-403. o.). Ez a szemléletváltás sem feltétlenül hiányossága az elemzésnek, csak érzékelhetően más itt a történeti perspektíva, mint a többi fejezet esetében. Erre magyarázat lehet az is, hogy a szerző figyelme itt más irányba – nagyobb narratívák, elsődlegesen a szocializmus kori historiográfia elemzése felé – fordult, de az is, hogy a könyvet Apor részben korábbi írásaiból fűzte össze, és ennek a tanulmánynak a megírásakor az érdeklődése még más irányba vezette a tollát. Az ún. „antifaszista mítosz” kapcsán ugyanakkor találóan írja le ebben a fejezetben, hogy a kommunista hatalom miképp használta ezeket az eseményeket – az antiszemita atrocitásokat részben elhallgatva – saját kénye-kedve szerint. Apor jellemzőnek találja a korabeli emlékezetpolitika elemzésekor, hogy az antifaszista mítosz magyar változatát úgy konstruálta meg az akkori hatalom, hogy a zsidó áldozatokról szinte teljességgel megfeledkezett.

A tettesek perspektívájának felvázolása kapcsán a szerző érdekes részleteket közöl arról, hogy mit tudhattak az elkövetők a Holokausztról, a kunmadarasi program forrásai alapján úgy találja, hogy keveset, illetve torz ismereteik, képzeleteik voltak csak arról: „a zsidók katasztrófája

– legalábbis számszerűen – nem tűnt különlegesnek a falusiak számára. (...) a háborút követő nélkülözés közegében a falusiak egy része számára egyre kevésbé bírt jelentőséggel a háború alatt megtapasztalt különbség a zsidók deportálása (...), illetve a csak férfiakat érintő katonai szolgálat között.” (208. o.) Az értekezés témája hangsúlyosan felveti a történész morális felelősségének a kérdését, amellyel például az Alltagsgeschichtének a náci múltat feltáró historikusai is szembesültek. A könyv szövegében erre részben a tudományos stílus jegyében kialakított szenvtelennek ható, társadalomelméleti fogalmakkal operáló elbeszélő mód kínál megoldást, amely érzékelteti az olvasó számára a szerző kívülállását, távolságtartását. Apor sokszor a tettesek szempontjai alapján eleveníti fel a történeteket, ahogy a fent idézett részletben is, ilyenkor a könyvben minduntalan hangsúlyozza azt, hogy ezek az ő sajátos szempontjaik. Az elemzés talán leggyakoribb szavává, a tettesek motivációitól való távolságtartás egyik legfőbb „narratív eszközévé”, mintha a „vél” ige vált volna a szövegben. (Néhány példa ennek alkalmazására a kötetből: „vélték a malmok ellen vidékszerzte fellépők” /33. o./, „vélték a rájuk támadó emberek” /Uo./, „a tüntetők sok helyen úgy vélhették” /81. o./, „akikről úgy vélték, hogy megfosztják a dolgozókat a nekik járó javaktól” /83. o./) Apor e kifejezéssel – amelynek jellegzetesen más szemantikai tartalma van, mint a „tudni” vagy „gondolni” igéknek – jelzi az olvasó számára, hogy itt ugyan társadalomtörténeti szempontok alapján értelmezhető, de elsősorban nem racionális indítékokon alapuló cselekedetéről van szó. Megjegyzendő, hogy a szöveg alig tartalmaz személyes történészi reflexiót, ami pedig számos esetben sajátja a mikrotörténeti munkáknak, illetve a népszerűsítő történelemkönyveknek is. Lehetséges lett volna helyenként az egyes szám első személyű elbeszélőmód alkalmazása ennek eszközeként, ami még hangsúlyosabb szerzői jelenlétet biztosíthatott volna a szövegben.

Az *Epilógusban* az elemzett történetek kelet-európai – vagy a példák alapján inkább kelet-közép-európai – kontextusát kívánja megrajzolni a szerző, illetve végül tesz néhány általánosabb, összegző jellegű megállapítást is a témája kapcsán. Megjegyzendő, hogy a kötet utolsó mondata talán túl általánosra, sőt moralizálóra sikerült az elméleti igényvel fellépő történeti kutatás és a könyv gondolatgazdagságához képest: „Az a tény, hogy az erőszak elkövetése szorosan kötődik a neki keretet szabó, hétköznapi gyakorlatokhoz, nem jelenti egyszersmind azt is, hogy az erőszakot a mindennapok részeként kell elfogadnunk” (252. o.). A tanulmányyszerű fejezeteken belül azonban a szerző már korábban megfogalmazta a kollektív erőszak történeti okaira és következményeire vonatkozó, az egyes elemzések kontextusához szorosan kötődő, elméleti igényű megállapításait, talán emiatt vélhette úgy, hogy a monográfia végén morális iránytűt is kínál olvasóinak a tájékozódáshoz.

A kollektív erőszak 1945-1946 közötti történetét antropológiai módszerekkel vizsgáló kötet kétségkívül új szempontokkal gazdagítja a kelet- és közép-európai kommunista diktatúrák kialakulásának historiográfiáját. A háború utáni állami hivatalokat és intézményrendszert Apor Péter érvelése szerint nemcsak felülről építették ki, hanem alulról is, és a háború után az állammal szembeni társadalmi elvárásoknak számos kifejeződése, megnyilvánulása létezett, sőt a hétköznapi embereknek lehetőségük volt még akár a nyomásgyakorlásra is. Utóbbira talán a legfontosabb eszközt Apor megállapításai szerint éppen ezek az erőszakos tüntetések jelentették. Ezen a tágabb értelmezési horizonton szemlélődve, az értekezés szerzője azt állítja, hogy e kollektív cselekedeteknek lényeges szerepük volt az új társadalmi és politikai aláfölrendeltségek megteremtésében, illetve a hatalmi intézmények kialakításában és működtetésében is.

A fentieket összefoglalva hangsúlyozandónak tartom, hogy Apor Péter levéltári alapkutatáson, a vonatkozó szakirodalom széleskörű ismeretén és imponáló elméleti tájékozottságon alapuló monográfiája jelentős hozzájárulás a kollektív erőszak társadalomtörténeti szakirodalmához, illetve a második világháború utáni időszak politikai társadalomtörténetéhez is. A szerző saját korábbi kutatásainak, írásainak újszerű és egységes elméleti keretbe helyezésével fontos – történeti antropológiai megközelítésen alapuló – társadalomtörténeti művet alkotott. Kiemelendő továbbá az opponensi véleményben az a körülmény is, hogy Apor Péter doktori értekezése számos, a korábbi munkáin túlmutató eredményt tartalmaz. Az értekezés megítélésem szerint feltétlenül alkalmas arra, hogy nyilvános vitára kerüljön, és szerzője részére az MTA doktora cím odaítélését messzemenően támogatom.

Budapest, 2024. július 7.

Majtényi György
az MTA doktora